

Sz. J. Fiszbajn

Dawne Grajewo (rys historyczny)¹

(s. 11-18)

Grajewo, gubernia łomżyńska, znajduje się cztery wiorsty od niemieckiej granicy, w pobliżu wschodnio-pruskiego miasteczka Prostki.

Rzeka Lenk (którą nazywano „Koszerawa”), nad którą wyrosło Grajewo, biegnie od jezior w Prusach południowych aż do starej polskiej twierdzy Osowiec.

Korzystne położenie geograficzne i inne czynniki są wystarczającym powodem, by przypuszczać, że Grajewo ma za sobą kilkusetletnią historię. Istnieją też ślady dawnego osadnictwa żydowskiego w Grajewie. Wydaje się jednak, że Żydzi nigdy nie wyobrażali sobie, że kiedyś wydawane będą Księgi Pamięci po setkach żydowskich miast i miasteczek w Polsce... Pozostało bardzo niewiele aktów urodzenia i rodowodów z naszych unicestwionych osad. Próbujemy więc teraz rekonstruować ich dawne historyczne ślady; usłyszeć echa ich rozwoju, zobaczyć odbicie ich przeszłości.

Jak stare jest Grajewo?

Kronikarze zajmują się zwykle wydarzeniami o charakterze ogólnym lub wydarzeniami o znaczeniu historycznym dla konkretnych miejsc i miast. Co się tyczy mniejszych miast lub wsi, ich historia analizowana jest w oparciu o oficjalne dokumenty i nieoficjalne informacje, jak również w związku z wydarzeniami w okolicznych miejscowościach.

Według polskiej encyklopedii pt. „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego”, miasta Szczuczyn i Łomża były wspomniane w roku 1326 (Szczuczyn) i 1340 (Łomża). Miasteczko Rajgród było wzmiankowane już w XII w. Zazwyczaj miasta te wspomniane są w najwcześniejszych okresach swojego istnienia w związku z aktywnością katolicką lub z budową kościoła. W późniejszych okresach odnotowywane są już wydarzenia o charakterze ogólnym.

Należy przypuszczać, że Grajewo jest tak stare jak okalające je miasteczka, czyli Łomża i Szczuczyn na południu i Rajgród na północy.

¹ Fragment *Księgi pamięci gminy żydowskiej Grajewo*, wg tłumaczenia (z jidysz) Anny Szyby. Księga ta jest obecnie tłumaczona w ramach środków projektu NPRH. Jej wydanie zaplanowano na rok 2025.

Po raz pierwszy Grajewo wspomniane jest w „Słowniku Polskim” w związku z drewnianym kościołem, zbudowanym w 1497 roku. Następną wzmianką pojawia się w roku 1725, gdy zbudowany został kościół murowany.

Aż do czasu budowy carskiego traktatu pocztowego, który ciągnie się z Kowna do Warszawy, w XIX wieku Grajewo miało niewielkie znaczenie w porównaniu do Szczuczyna czy Rajgrodu. Artykuły aprowizacyjne takie jak nafta, sól i inne, transportowano drogą piaskową do Bogusz czy Szczuczyna. Wraz z rozbudową drogi pocztowej Grajewo stało się centrum tranzytowym dla transportu frachtowego z Augustowa i Rajgrodu przez Grajewo do Łomży i Warszawy.

Z tak daleka jak Augustów, do rolniczego zaplecza kraju, przyjeżdżali kupcy i skupowali produkty wiejskie. Następnie pakowali je na duże, kryte płótnem wozy. Karawany wozów ciągnięte przez trzy pary koni jechały przez Grajewo do Łomży, do rozładunku na dużych targach. W Grajewie powstawały zajazdy i miejsca odpoczynku, tu brano oddech i zmieniano konie. Mnożyli się kupcy, dostawcy i rzemieślnicy. Grajewo dorównało sąsiednim miastom a nawet je przewyższyło.

Gmina żydowska w Grajewie

Encyklopedia Judaika podaje, że w roku 1856 Grajewo zamieszkiwało około dwa tysiące osób – 1457 Żydów i 551 Polaków. Można też z tego wywnioskować, że grajewskie osadnictwo żydowskie było tak stare, jak okoliczne osady i że żydowskie instytucje takie jak besmedresze, istniały w Grajewie przez ostatnich kilkaset lat. Podaje się, że stary besmedresz już 75 lat temu był bardzo starym budynkiem. Ludzie, którzy byli w Grajewie, gdy rozbierano starą bóżnicę w roku 1899 ocenili w oparciu o jej budowę z ciężkich, masywnych kamieni, że istniała już bez mała sto lat .

Żydowskie sprawy administracyjne były od dawna prowadzone przez gminę żydowską. Co roku w okresie święta Pesach zbierali się przedstawiciele delegowani z każdego besmedreszu lub domu modlitwy w celu wyboru przewodniczącego gminy. Uprawnieni do wyboru delegatów byli tylko ci, którzy mieli interesy lub posiadłości, rzemieślnicy czy robotnicy, którzy nie mieli żadnej własności, nie byli uprawnieni do wzięcia udziału w wyborze delegatów.

Przedstawiciele wszystkich besmedreszy wybierali „dozorów” i gabajów, którzy razem z rabiem i dajanem stanowili zarząd gminy. Gmina miejska utrzymywana była z podatku nakładanego na sprzedaż mięsa, nazywanego „korobką”. W ten sposób podatki płacone były przez całą gminę żydowską, choć ogół Żydów nie miał prawa wyborczego.

Niestety nie zachował się pinkas grajewski, tym samym fakty dotyczące zarządów gminy u początku jej istnienia nie są znane. Z informacji zawartych w świadectwach z tego okresu wiadomo jednak, że w roku 1885 dozorami byli: Mejlech Waks, Awrom-Jankiel Żmijewski, Lejbel Lewit, Issachar Podbielski. Później byli też dozorzy: Markus, Bobkowski, Kopciowski i Tutelman.

W roku 1888 gmina wybudowała mykwę. Pierwszym łaźniennym był Szlojme „Łazienny”, po nim funkcję tę sprawowali Boruch-Mordechaj a następnie jego zięć Meir.

Po zburzeniu starej synagogi w roku 1899, rozpoczęto prace nad budową nowej. Wówczas przy zarządzie gminy utworzono dodatkowo specjalny komitet budowy synagogi. Na jego czele stanął Eli Wierzbołowski. Znane są też pewne fakty na temat pojedynczych rodzin z wcześniejszego okresu. Wiadomo, że w roku 1837 grajewski Żyd aktywny był jako „doktor”, nazywano go Jisrolke Rofe [jid. doktor], teść Mejlecha Waksa.

Już w poprzednim wieku istniało w Grajewie kilka garbarni, które wyrabiały dobrej jakości skórę. Bardzo wcześnie, bo w roku 1840, rodzina Meira Fiszbajna - zięcia Orusz - prowadziła garbarnie zatrudniające wielu pracowników. W latach siedemdziesiątych Meir Orusz sprzedawał skórę w Gdańsku.

[zdjęcie: Meir Orusz Fiszbajn, ur. w Grajewie w roku 1798, zmarł w roku 1898).

Prócz uprawiania handlu Żydzi w Grajewie stanowili integralną częścią ogólnej gospodarki tamtych okolic. Żydowskie rzemieślnicy pracowali i obsługiwali zarówno wieś jak i miasto, kowale wyrabiali pługi, okuwali wozy, brony i kosy; podkuwali konie; stelmachowie wykonywali wozy, beczki, koła; szewcy, krawcy, stolarze, kapelusznicy, piekarze, zegarmistrze to były w Grajewie zajęcia na wskroś żydowskie. To samo dotyczyło młynarzy, balwierzy i furmanów. Ci ostatni służyli jako przewoźnicy. W ten to sposób Grajewo było bardzo konstruktywną, produktywną gminą.

Grajewo w polskim powstaniu

Po ostatecznym rozbiórce Polski w roku 1795, a szczególnie po Kongresie Wiedeńskim ówczesnych mocarstw Rosji, Prus i Austrii, część Polski stała się znana jako rosyjska Polska [Królestwo Polskie]. W 1815 – „autonomiczna” prowincja Rosji.

W wielkim powstaniu Polaków w walce o wyzwolenie Polski w roku 1831, armia powstańcza pod dowództwem polskiego patrioty Dąbrowskiego została skoncentrowana wokół rozległych lasów na drodze z Grajewa do Rajgrodu.

Przeciwko powstańcom w okolicy Grajewa rząd rosyjski wysłała armię złożoną z 8000 piechoty (infanteria), 2000 artylerzystów i tysiąc kawalerzystów. Była to armia duża jak na owe czasy, co potwierdza powagę powstania.

Wiadomo również, że dwaj grajewscy Żydzi zostali ukarani przez rząd carski za swój udział i pomoc powstańcom (byli to Lejzer Hepner i Dawid Kołko).

W „Historii Żydów w Polsce i Rosji” profesor Dubnow podaje, że w roku 1825 Wielki Książę Pawłowicz, który został powołany przez Aleksandra I do rządzenia Polską, wydał dekret, zakazujący Żydom przebywania na terenach do 50 wiorst od zachodniej granicy, poza Żydami mającymi majątek w postaci nieruchomości. Żydzi bronili się przed tym brutalnym rozporządzeniem na wszelkie możliwe sposoby i choć nie wiadomo, ilu ich zostało na mocy tego antyżydowskiego dekretu wypędzonych z przygranicznych miasteczek, pewne jest jednak to, że normalne życie i rozwój osadnictwa żydowskiego w miasteczkach przygranicznych, wliczając w to Grajewo, był bardzo zakłócony. Ten oto okrutny zakaz został zniesiony dopiero w roku 1862 za panowania Aleksandra II.

„Encyklopedia Judaika” podaje, że w roku 1862 zabroniono Żydom przybywać do Polski i osiedlać się w Grajewie. To pokazuje, że podczas gdy dekret o wypędzeniu Żydów z Grajewa i innych miast granicznych był już zniesiony, wciąż jeszcze zabraniano im przybywania do Grajewa i osiedlania się tam.

Grajewo – centrum handlowe

Budowa linii kolejowej Brześć-Litewski-Grajewo została zakończona około roku 1874, to wtedy Grajewo pojawiło się na mapie jako ważne miasto handlowe. Otwarto bezpośrednie połączenie między Rosją a Niemcami przez Grajewo. Surowce z Rosji i produkty przemysłowe z Niemiec przewożono przez Grajewo lub dostarczano do tego miasta.

Przez Grajewo przewożone były produkty rolne z okolic, jak również z Ukrainy i Rosji. Kupcy grajewscy podróżowali do Rosji, by kupić konie, gęsi, zboże, len itd. i dostarczali je przez Grajewo do Niemiec. Dwa razy dziennie przejeżdżał przez miasto pociąg rosyjski do Niemiec, dwa razy dziennie przyjeżdżał też pociąg niemiecki. Pobudowano wielkie składy. Handel rozrastał się, powstała Izba handlowa i Izba celna, domy wysyłkowe, biura handlowe [kantory], Grajewo stało się centralnym punktem w handlu między Rosją a Niemcami.

Wraz z rozwojem handlu zagranicznego rozwinęły się duże żydowskie biura handlowe, domy wysyłkowe i banki. Znane wśród najbardziej prominentnych Żydów grajewskich były domy handlowe Jezierskiego, Wierzbołowskiego, Olszwangera, Zylbersztejna, Lewina, Bejnisa Kołko, Białostockiego, Markusa, Tutelmana, Knorozowskiego i innych.

W roku 1892 część ze wspomnianych bogaczy uznała, że nie przystoi im modlić się w starym besmedreszu ze wszystkimi rzemieślnikami, biedakami i furmanami. A jako że synagoga nie była ogrzewana i nie dało się w niej modlić poza latem, urzędnicy i nowi bogacze postanowili zbudować własny dom modlitwy, w ten sposób rozpoczęto budowę nowego besmedresza.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, wydany w roku 1881 podaje, że w roku 1876 eksport realizowany przez grajewską Izbę handlową wynosił osiem i pół miliona rubli a import i trzynaście pół miliona rubli. Przez Grajewo przewieziono więc towary na sumę 22 milionów, z roku na rok handel był coraz większy.

Grajewo miało dużą fabrykę taśm gumowych i szelek, która w roku 1896 została przejęta przez Hepnera. Przy produkcji szelek fabryka zatrudniała jednocześnie 50 Żydów z ogólnej liczby 200 robotników.

W mieście znajdowała się również fabryka produkująca nawozy i klej stolarski, którą nazywano „fabryką kości”, bo do produkcji nawozów chemicznych używano kości bydłych.

Do rozwoju handlu miejskiego przyczynił się fakt, że w roku 1890 zakwaterowano w Grajewie garnizon kawalerii, który składał się z ośmiu szwadronów i liczył 1200 osób. Żydowscy kupcy dostarczali prowiant dla żołnierzy. Ogólne zaopatrywanie żołnierzy zwiększyło dobrostan miasta.

W Grajewie istniała duża, nowoczesna gorzelnia, która należała do właściciela ziemskiego² Jagielskiego, jej zarządcą był Żyd o nazwisku Chaim Bernzon.

W Grajewie znajdowała się również fabryka rękawiczek należąca do Kołki [Kołko], w której pracowały Żydówki. Rękawiczki wywożono na sprzedaż do większych miast.

W obszarze edukacji prócz chederów była również szkoła miejska pod dyrekcją Chaniny Grona. W roku 1882 pracowali w niej również nauczyciele Feltin i Rotyszld. Później placówka została przejęta przez nauczyciela Szackiego.

W roku 1890 w okolicach Grajewa odbyły się duże manewry wojskowe oddziałów z całej okolicy. By je poprowadzić przyjechał z Warszawy generał hrabia Szuwałow. Z miasta przybyły trzy delegacje, by przyjąć dostojnych gości. W ich skład weszli przedstawiciele społeczności rosyjskiej, polskiej i żydowskiej. Delegacja żydowska składała się z wybranych gospodarzy z miasta pod przewodnictwem ówczesnego rabina, Eliachu-Arona. Jak to było w zwyczaju, delegacja niosła na srebrnej tacy chleb i sól. Gdy zaczęło się powitanie, przedstawiciele żydowscy nie zostali dopuszczeni. Zamożni Żydzi grajewscy Jezierni i

² jid. porec; również: szlachcic, warto byłoby sprawdzić, kim był ów Jagielski.

Wierzbołowski przekazali ten incydent do prasy niemieckiej a berliński „Togblat” skrytykował to zdarzenie. Jakiś czas później Szuwałow zwrócił się do gminy grajewskiej za pośrednictwem gubernatora łomżyńskiego, by przysłano mu srebrną tacę...

Wraz z rozwojem handlu, przemysłu i rzemiosła, rosła też liczba ludności w Grajewie. Słownik podaje, że już w roku 1880 mieszkało tam 5000 osób a w 1897 populacja wzrosła do 4336 Żydów i 3315 Polaków – miasto liczyło 8000 mieszkańców.

Wraz z budową kolei uległ zmianie wygląd fizyczny miasta. W okolicy stacji kolejowej i składów były wcześniej tylko bagna. Cały kwartał została osuszona a na ich miejscu wybudowano obok składów i stacji piękny rynek i urząd celny. Wytyczono nowe ulice i Grajewo rozkwitło tak, że pod koniec XIX wieku było już ważnym miastem przemysłowym i handlowym.

Tłumaczenie z jidysz: Anna Szyba